

WEINER SENNYEY TIBOR

AZ ARANYMADÁR

avagy Kemény Zsigmond elveszett szerelme,
regénye és kastélya

1

■ Kolozsvárról Pusztakamarás nincs egy órányi kocsizásra. Hárman utaztunk, barátom szeret romos épületeket fotózni, ki tudja, talán az idő múlását kívánja így tanulmányozni, megérteni és elfogadni, míg barátnőm – ki Kolozsvárott a Házsongárdi temető mellett él, s ablakából egy eltűnt világ hőseinek sírja látható párálló hajnalokon – volt kalauzunk, kísérőnk. Pusztakamarás Erdély számomra talán legfontosabb faluja, annyi minden metszi ott egymást, hogy régi adósságot törlesztettem, amikor végre elhatároztam, hogy elzarándoklok oda. A falu az erdélyi szórványmagyarság különösen fontos települése, elsősorban azért, mert itt született és itt van emlékháza Sütő Andrásnak, a neves írónak, akit a szélesebb közönség legfőképpen az *Anyám könnyű álmot ígér* című könyve után ismer, melyben egy helyütt ezt írja a falu évszázaddal korábbi másik nagy írójáról:

„Ő [Kemény Zsigmond] az egyetlen, akitől nem elvenni, hanem átvenni kellett valamit. A terhes mivoltában is kovász-természetű örökségét. A könyveit ugyan itt senki sem olvasta, de tébolyba hulló szenvedéseinek, nemzetféltő gondjának legendája máig is föl-föllobban a sírja környékén. Konok sírköve fektében is mondja a tanulságot a másnak világító s önmagát elemésztő fáklyáról. Vele, mint minden költővel, egy csipetnyi eszményi emberség költözött a világba.”¹

Mi még távolabb vagyunk már Kemény Zsigmond világától, mint Sütő és kortársai, s akkor is meg kellett védeni őt az olyan méltatlan rágalmaktól, hogy pró-

zája „veretes, ódon, élvezhetetlen” s hasonlók, melyeket főleg azok mondtak, kik a magyar nyelvet sűrűségében és változásában sosem is tudhatták csodálni, holott nyelvünk legnagyobb értéke éppen e kettő szövevénye. Hogy Kemény Zsigmond reám gyakorolt vonzását és hatását megmagyarázzam, sok-sok évet kell visszautaznunk az időben, oda, amikor még Budapestben éltem, mostani nejemnek még csak kócos udvarlója voltam, s míg ő tanított, én időm nagyobb részét az albérletéhez közeli kis könyvtárban töltöttem, amely véletlenül éppen a Magyar

Írószövetség gyűjteménye volt. E könyvtár számtalan értékes könyvet birtokol, különösen a századelőről. Amikor én jártam oda, a könyvtár éppen csak felállt különböző megszüntetett könyvtárak és hagyatékok romjaiból, s katalógusai hiányosak és használhatatlanok voltak a könyvtáros kisasszonyok hősies szorgalma ellenére. E könyvtárt bújtam, különösen a magyar irodalom elfelejtett regényei, elveszett versei után, amelyek mindig is kedves témáimat képezték. Nyomozó voltam, aki százados eltűnéseket és gyilkosságokat oldott meg, s erről senki semmit sem tudott. Kívülről, ha ugyan látott valaki engem, annyit láthatott, hogy egy férfi olvas, s néha csattint, máskor le-föl járkal, s még olyat is mond, hogy a „kutyámindeit, megtaláltam!” Békássy Ferencről és Hamvas Béláról írtam már másutt eleget, de mesélhetnék a Duna elveszett szigetének, a Vaskapu erőmű építése miatt örökre elsüllyedt Ada Kaleh sziget török verseiről, amelyeket a *Gül Baba* című könyvembe írtam bele, vagy az állítólag „legromdább”, mégis legizgalmasabb verseket író Czöbel Minka Báthory Erzsébet „végrófnőről” szóló elveszett regényének elképzelt töredékéről, amelyet *Az igazi vámpír* című elbeszélésemben idéztem meg.

Ám mivel most Pusztakamarásra tartunk épp, s hamarosan meg is érkezünk, jobb lesz, ha visszatérek Kemény Zsigmondhoz.

Könnyen lehet, hogy Kemény Zsigmond nevének hallatán a legtöbb olvasót kirázza a hideg, talán mert megkínózták a magyar közoktatásban, s nem volt olyan szerencsés, mint alig páran közülünk, kik különös véletlen során igen jó magyar tanárokkal is találkozhattak.

Mi jut eszünkbe róla?

Talán hogy Jókai Mór mellett emlegették? De már Jókait is alig olvastak.

Talán hogy a romantika és a realizmus szó is elhangzott? Mit jelentenek ma ezek a szavak? Irányzatokat? Korszakokat? Eszméket? Téveszméket? Vagy az is lehet, hogy a romantika a magyarság ifjúkora volt, midőn *ködképek jelentek meg a kedély láthatárán*, s *arszlán*oknak hívták a férfiakat az úrhölgyek, akik bújták a *Hölgyfutár* és a *Honderú* legújabb számát, hol nemcsak a divatos öltözködésről láthattak színes metszeteket, hanem még egy-egy Kemény Zsigmond elbeszélést is olvashattak. A biedermeier szalonok legértékesebb darabja az *almárium* volt, melyben levelek tucatjai heverték, s ezerszer ezer szálon kapcsolódott a történelmi Magyarország ezekben a levelekben, melyeket telefűjt a tavasz a *szerelem náthájával*, a nyár az utazások aranyporával, az őszi víg szüretnek emlékével s a hosszú hideg telek betegségek és halálok rideg szánjainak csilingelésével. E kor legnagyobbja Széchenyi, a legfontosabb szó a fejlődés, a hely a kávéház és a kaszinó, és a minden a ló. Kúriákban és kastélyokban él a magyar nemesség, városokban a polgárság, s a végtelen munka tengerében a jobbágyosság. Persze mindez éppen csak homályos körvonala mindannak, ami a 19. század első fele volt, s ha jobban ránéznénk e korra, láthatnánk, hogy mennyire összetett társadalom volt az is, s akkor is, ahogyan most is, voltak jóra és rosszra hajló emberek, elkülönülő társadalmi rétegek, nehézségek és szépségek, de az biztos, hogy a 19. század első fele reménylő pirkadatra volt a magyarságnak, ritka eszmélő perce, amelyből a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása, Buda és Pest állandó összeköttetése a Lánchíddal nem véletlenül került történelmünk pozitív emlékei közé. Széchenyi a prosperitás mellett tette le voksát, s míg hatása volt, addig a békés fejlődés eszméjét próbálta terjeszteni. És akkor jött Kossuth és Petőfi. E három ember ambivalens viszonyából jól láthatjuk, hogy mi vezetett 1848-hoz, és mi a kényszerű bukáshoz 1849-ben. A forradalom és szabadságharc máig pozitív megítélés alá esik, holott a dolog történelmi távlatból nézve számomra messze nem ilyen egyértelmű. Persze attól is függ, hogy ki mit tart többre: a buzgó prosperitást, a mindent elsöprő fejlődést, a langyos békét vagy a nemzeti forradalmat, a dacos függetlenséget és a hiába omló vért.

Kemény Zsigmondot valahol Széchenyi és Kossuth között látjuk ekkor. Mindenkit ismer, mindenhol megfordul, de legalább annyira fontosnak tartja a prosperitást, mint a nemzetet, nem tud – s talán nem is akar – választani fejlődés és függetlenség között. Kemény nem volt forradalmi alkat, mint Petőfi, de még annyira sem, mint Jókai, mégis látta, hogy e nép a vesztébe rohan. Közelebb áll lelkiekben Arany Jánoshoz, de nagyobb daccal, s talán ezért alakult úgy, hogy öregkorában a pusztakamarási kastély tornácáról homályos értelemmel tekintett a ködlő múlt leomló fellegálmaiba.

Németh László igen helyesen látta meg, hogy Kemény Zsigmond a polgárosuló magyar nemesség hattyúdalát írta, mind életében, mind műveiben, tanulságokkal szolgálva máig is az utókor számára. Ott volt, ahol nagyon kevesen, mindig közepűtt. Írói világában lábait már megvetette a realizmus sziklatömbjein, de karjaival a romantika felhői után kapott.

Mindez azonban kevés, édeskevés, hogy megértsük, miért ő az egyik legnagyobb 19. századi prózaírónk, s elmondhassam, hogy mi vezetett engem Pusztakamarásra.

2

■ Kolozsvárról Pusztakamarás felé az út gyorsan telik, barátnőm Erdélyről mesél, barátom a romok és elhagyott gyárak, házak fotózásáról, miközben én elmélyülten figyelek befelé.

Időutazok.

Amikor sok-sok éve az Írószövetség budapesti könyvtárát bújtam, végigolvastam a korábbi Kemény Zsigmond-kiadásokat, s különösen figyelmes lettem Papp Ferenc munkáira. Papp Ferenc egy igen tekintélyes Kemény Zsigmond életrajzt is letett az asztalra, még 1922-ben. Szegedy-Maszák Mihály, a nemrég elhunyt neves irodalomtörténész is egy egész monográfiát szentelt Kemény Zsigmondnak, melyben méltatja Papp munkásságát, s igen hosszan foglalkozik Kemény forradalom utáni, a (szakmai) közönség által jobban ismert műveivel. De míg Papp hangsúlyosan szerepelteti Kemény korai és elveszett munkáit, az életmű forradalom előtti alakulásait, s különösen életrajzában szentel kiemelt figyelmet, melyet összeköt a művek keletkezésével, addig Szegedy-Maszák a művek elemzését helyezi előtérbe, főleg a realizmus mint történeti irányzat szemszögéből. A két hozzáállás különbségét bárki könnyen megértheti. Az egyik szerint nagyon fontos a szerző életének története, a másik szerint inkább a művek a fontosak, azokon keresztül kell közelítenünk a szerző felé. Persze utóbbi is beszél történelemről, hatásokról, de sosem sorsról, életről, személyességről.

Szegedy-Maszák szisztematikusan végigveszi Kemény fontosabb műveit, mint a *Gyulai Pál* (1847), *A szív örvényei* (1851), a *Férj és nő* (1852), a *Ködképek a kedély láthatárán* (1853), az *Özvegy és leánya* (1855–1857), *A rajongók* (1858–59) és végül a *Zord idő* (1862), míg Papp a szó klasszikus értelmében életrajzt írt, s így Kemény életének fordulópontjait veszi inkább sorra, melyekhez a műveket igazítja. E két irodalomtörténeti szemlélet váltakozását jól megfigyelhetjük, hol csak a mű számít, hol pedig inkább az érdekes életrajz teszi a szerzőt figyelemre méltóvá. Nem tenném le voksom egyik mellett sem, de a kizárólagosság ellenében mindenképpen. Valahogy sem Papp, sem Szegedy-Maszák nem tudott kilépni a kései Kemény márványtömbjének árnyékából ezen könyveikben, s talán ezért is maradt az utókor számára nehezen megközelíthető szerzőnk. Talán azért is van ez így, mert az emberek szeretik azt hinni, hogy a dolgok fekete-fehérek, vagy ilyenek, vagy olyanok, holott saját magukból kiindulva láthatnák, hogy ez nem mindig ilyen egyszerű. Az emberek élete és műve változik sorsuk alakulása közben, s összefonódik, így a művek sziklaormok az élet hegységeiben, melyek árnyas völgyeket éppen úgy rejtenek, mint kristálytisza tengerszemeket.

Ami engem vonzott, az valójában a fiatal Kemény Zsigmond volt, az aktív, az alakuló, akiről igen keveset tudunk, s akinek rögtön pályája elején ott az *Izabella királyné és a remete*. De eme regény mellett két másik regényt is írt, amelyek az utókor szerint elvesztek. Az egyik a *Balassa*, amit 1841-ben kezdett el írni, s amely a 16. század neves magyar költőjének, Balassi Bálintnak állított talán emléket, azért *talán*, mert ennek kéziratát nem lelhetjük sehol. A másik az *Élet és ábránd*, amelyet 1842-ben írt, s amelyből részletek jelentek meg a *Honderű* 1844. június nyolcadikai lapszámában. Sokáig az *Élet és ábránd*ból mindössze ezt a megjelent részletet ismerhettük. Mint kortársai tudni vélik, Kemény Zsigmond első regénye elkallódott – ki tudja, talán egyszer ez a *Balassa* is előkerül még –, de második, nagy elbeszélő műve – ez volt az *Élet és ábránd* – egyetlen kézirat a Buda bombázásakor égett el.

Szász Károly így emlékszik erre 1877-ben:

„Második regénye, melynek tárgya Camoens, a *Luziáda* lánglelkű és szerencsétlen írója volt, s melyből szintén jelent meg egy-kisebb mutatóvány a »Honderű«-ben, *Élet és ábránd* nevet viselt volna; de soha sem látott napvilágot. Az »Erdélyi Híradó«-tól szabad időközeiben, ha kapudi magányába vonúlhatott, írta e művet, melynek költői tárgya élénken hatott képzeletére és kedélyére. A portugál költő ábrándvilága a saját magáé volt; de az élet, mely oly éles és sivár ellentétben állt az ábrándokkal, egész a nyomorig, az éhenhalásig: lehangoló hatást tett volna az olvasóra is, mint magára a költőre, ki e művet tetemes átdolgozás alá szándékozott venni még. Fényesebb lapjaihoz kiváló előszeretettel ragaszkodott, s hitte, hogy hibáin sikerülend segítenie. Félretette, rejtegette, mint egy-egy elhibázott, de kedves művet szoktunk. S Budának 1849-ben történt bombázása alkalmával, a várbeli Üri-utca egy házában, hol egy ládában könyvekkel s iratokkal együtt pihent volt, oda égett.”²

A könyv témájáról, a portugál költő sorsáról, mellyel íme a magyar próza mestere fiatalon így sokat foglalkozott, majd később szólunk. Most tegyük fel a kérdést, hogy vajon tényleg így veszett volna el Kemény Zsigmond második regénye is? Gyulai Pál 1897-ben még úgy tudja, hogy „a kézirat báró Eötvös Józsefnél maradt, s ott érte a pusztító tűzvész”.

Úgy tudjuk, hogy Kemény Zsigmond 1845-ben leginkább Jósika barátságára építette irodalmi terveit, s az *Erdélyi Híradónál* akarta megjelentetni könyvét, de közben Pesten is szeretett volna hírnevet szerezni, ezért örült neki, amikor Eötvös József vette pártfogásába művét, s nem sokkal később már jelentős összeget ajánlottak neki a két regényért együtt.

Papp Ferenc írja, hogy „Az *Élet és ábránd* további történetének adatai inkább csak szállongó hírek, melyeket kiki saját képzelete szerint egészített ki. Szász Károly azt hiszi, hogy a portugál költő ábrándjai, a nyomor és éhenhalás képei lehangolták volna az olvasó közönséget, s Kemény újra át akarja dolgozni regényét. Gyulai Pál

báró Eötvös József tanácsának hatását látja abban, hogy Kemény hazai tárgyú regényével lépett fel előbb. Általános hitelt talált az a vélemény, hogy az *Élet és ábránd* egyetlen kézírata – irodalmunk nagy veszteségére – Buda ostromakor megsemmisült.”³

Az a könyv, amiben mindezt leírja Papp Ferenc, került a kezembe akkor, sok éve, ott a Magyar Írószövetség könyvtárában, s ennek első oldalán így kezdi a méltatlanul elfelejtett irodalomtörténész értekezését:

„Nem régiben báró Kemény Zsigmond élettörténetének néhány adatát kerestem a Maros mentén, s a Mezőségen. Utannak végső pontjául Pusztakamarást jelöltem ki, ezt a kis mezősi falut, hol Kemény Zsigmond utolsó küzdelmét harcolta végig, hol hamvai a hegyoldalban agg diófák alatt örökzölddel borított sírban pihennek.

Pusztakamaráson nagy meglepetés várt reám. Kemény Anna bárónő megmutatta a családi levéltárban báró Kemény Zsigmond hátrahagyott műveit, melyek báró Kemény János vagyonának átvételekor kerültek elő. Az iratok gondosan voltak kötve; az egyik félív nagyságú, a másik negyedív alakú volt. Az elsőben nagy összevisszaság uralkodott, de itt-ott az *Izabella királyné és a remete* című regény részei bukkantak elő; a negyedív alakú kötet az *Élet és ábránd* című regény töredékeit tartalmazta.”⁴

Száz esztendővel korábbi kollégánk részletesen leírja, hogy az iratokon nagyon is meglátszott, hogy nem mindig voltak olyan jó helyen, mint Pusztakamaráson a családi levéltárban. Néhol durván össze voltak tépve, gyűrve, egerek rágták meg őket, s a rájuk folyó eső is jelentős károkat okozott.

Ha azonban egymás mellé tesszük a *Honderűben* 1844-ben megjelent és a Pusztakamaráson 1914-ben véletlenül megtalált két *Élet és ábránd*-töredéket, akkor egy eddig ismeretlen, elveszettnek, elégettnek hitt, fiatalkori Kemény Zsigmond művet kapunk.

Persze a helyzet az, hogy már Papp Ferenc 1914-es találatát is elfelejtették 2019-re, midőn ezt írom, nemhogy Kemény Zsigmond *Honderű*-beli publikációját. A kései recepció alig foglalkozott a fiatal Keménnyel, csak részben a források hiánya miatt, mert a forradalom és szabadságharc utáni Kemény hatalmas művei beárnyékolták, kissé talán el is takarták a korábbi művészt, és főleg a vérzivataros magyar történelem miatt. Pedig a fiatal Kemény Zsigmond igazán megérdemli figyelmünket, s különösen az *Élet és ábránd* az, amely egyedi műve.

Miért?

Mert az *Élet és ábránd*ban Kemény Zsigmond kitekint a magyar történelem zivataros évszázadaiból, egészen Portugáliáig, s megírja a nagy portugál költő, Luis de Camões tragikus sorsát, melyen keresztül egészen az indiai Goa szigetéig lát.

3

■ Persze az *Élet és ábránd* sem csak a barokk hőseposz, *A lusiadák* költőjének, Luis de Camõesnek szenvedélyes életéről szól, hanem legalább annyira Kemény Zsigmondéről, s ahhoz, hogy megértsük ezt az egészen rendkívüli regényt, melynek története és nyelvezete legalább annyira érdekes és egyedi, mint eltűnése és megtalálása, tudnunk kell, hogy mi volt a regény megírásának romantikus háttere, s ki volt Camões. Kezdjük röviden utóbbival.

Luis de Camões portugál költő 1572-ben jelentette meg nagyszabású eposzát, amelyben Vasco da Gama első felfedezőútját írta meg (1497–1498), melynek során Európából először sikerült Afrika körülhajózásával eljutni Indiába. A nagy felfedező, Vasco da Gama egykori útvonalát az író, Camões saját indiai utazásának útvonalával cserélte fel hőskölteményében. Ugyanis Camões is járt Indiában. A fiatal költő szerelmes lett Catherina de Athaide udvarhölgybe, ami miatt a király száműzte az udvarból, harcolt Afrikában a mók ellen 1546 és 1549 között, ahol

elvesztette egyik szemét egy csatában, ami után újra megpróbált a lisszaboni udvarban állást találni, de sikertelensége folytán 1553-ban hajóra rakták, s Goába küldték, de ott gúnyversével magára haragította a helyi katonákat, így még messzebbre, a kínai Makaóba zavarták tovább. Itt aztán nagy nehezen állást tudott szerezni, végre írni is lett ideje, s állítólag viszonyt kezdett egy helyi nővel, akivel kapcsolata annak haláláig megmaradt. Ezután eljutott az indonéz szigetvilág távoli és legendás fűszerszigeteiig, a Molukka-szigetekig és Malakáig. Többször is hajótörést szenvedett, de kiváló úszóképességének hála (és – mint mesélik – fogai között tartott költeményét mentve) saját magát húzta ki a háborgó óceánból. Hős-eposzát befejezván fogságba esett, Mozambikból csak évek múltán, nagy nehezen szabadult, mivel semmi pénze sem volt. Majd hazatért Lisszabonba 1570-ben, ahol Sebestyén király, akinek költeményét ajánlotta, némi életjáradékot biztosított az idősödő költőnek és beteg édesanyjának. Ám Sebestyén király súlyos kudarcot szenvedett a mórok ellen vívott további háborúban Afrikában, s elesett a sivatagban, így Camões koldusszegényen halt meg Lisszabonban. Szonettjei, költeményei és különösen *A lusiadák* című hőseposza a portugál irodalom kiemelkedő alkotásai, amelyek közül utóbbi a portugál nemzeti identitás létrejöttében is igen kiemelkedő szerepet játszhatott. Ennek a költőnek életét írta meg elveszett regényében, az *Élet és ábránd*ban Kemény Zsigmond, s nem véletlen a témaválasztás. Kemény saját magát látta meg Camõesben.

Kemény Zsigmond ugyanis az *Élet és ábránd* megírása előtt igen komolyan udvarolt egy kolozsvári „úrhölgynek”, Wass Ottáliának, éppen úgy és éppen olyan reménytelenül, mint Luis de Camões évszázadokkal korábban Catherina de Athaidének.

Ki volt Wass Ottília?

Wass Ottília Erdély egyik leghíresebb családjából, a czegei Wass családból származott – ugyanabból, amelyikből a későbbi Wass Albert –, igen korán árván maradt, nagyon gazdag grófnő, kinek édesanyja nagy jelentőségű szalont működtetett a Kolozsvár főterén ma is megtalálható házában. Ottília maga is írt verseket, melyeket igen szégyellt később, bár néhány imitt-amott megjelent, és ezért valami fogalmat alkothatunk a grófnő költészetéről. Műveltsége kiemelkedő volt, bejárta Európát, több ízben utazott Görögországban és Törökországban is. A kultúra és a művészetek mellett talán érdeklődhetett a botanika iránt is, ugyanis hagyatékában találtak egy albumot, amelyben szárított virágok és lomblevelek vannak felragasztva a gyűjtő szenvedélyének gondosságával. Elsődleges érdeklődése azonban a művészetek voltak, igen jelentős művészetpártolóként tartották számon, házát valóságos múzeummá alakította az utazásai során gyűjtött műtárgyakból, beszélt németül, franciául, olaszul és angolul is, ő fordította Liszt Ferenc Chopinről szóló könyvét, s amikor hosszú élete után 1917-ben meghalt, teljes vagyonát az – akkor nehéz helyzetben lévő – Erdélyi Múzeum-Egyesületre hagyta.

De 1844-ben a grófnő mindössze tizennégy éves gyereklány – ekkoriban találkozott a harmincesztendőes Kemény Zsigmonddal, aki rendszeresen járt a szalonba.

Miután Papp Ferenc közreadja monográfiáját, a *Világ* című napilap 1923-ban így számol be róla:

„Papp Ferenc az első kötetben a szabadságharc bukásáig jut el, tehát harmincöt esztendőes koráig kíséri Kemény Zsigmondot. Ebbe a korszakba esik Kemény Zsigmond nagy regényei közül az »Élet és ábránd« amelyet a *Honderű* egyik hite szerint 1844 márciusában fejezett be Kemény Zsigmond és csak 1914-ben adott ki először a Kisfaludy-társaság. Sokáig általános hitelre talált ez a hagyomány, hogy az »Élet és ábránd« egyetlen kézírata Buda ostroma alkalmával báró Eötvös József lakásán égett el, míg 1909 júniusában Papp Ferenc váratlanul megtalálta az »Élet és ábránd« kéziratának kétszázharminckét oldalát, a Kemény-család pusztakamarási levéltárában. Papp Ferenc nézete szerint ebből a másolatból mindössze

harminckét oldal hiányzik. Egészen nem sikerült tisztázni, miért nem jelent meg annak idején az »Élet és ábránd.«

[...]

Életrajzi szempontból a két regény közül az „Élet és ábránd” a fontosabb, mert ennek vallomásszerű karaktere van és itt rajzolja meg Kemény Zsigmond élete egyetlen komoly szerelmének lelki hátterét. A kis Wass Ottilia grófnő volt Kemény Zsigmond rajongásának tárgya és báró Kemény Zsigmond, az Erdélyi Híradó szerkesztője, a publicista, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, egész lelkét letette özvegy Wass György grófnő tizenötéves lányának lába elé. A tizenöt-esztendő Ottilia mosolya, szava, mozdulata volt ezentúl a nagy esemény Kemény Zsigmond életében. A szabószámlák tekintélyes összegre nőttek és az azelőtt, azután elhanyagolt külsejű Kemény Zsigmond most levélben mond alapos bírálatot frissen készült salonkabátjáról. Kemény Zsigmondnak szerencséje volt annyiban, hogy a kis Ottilia még a költőkről ábrándozott és az álmodott költő személyesült meg számára Kemény Zsigmondban.

[...]

Ottilia karcsú alakját követve került a nehézkes Kemény Zsigmond a kolozsvári bálók forgatagába, és amikor ez a karcsú lányalak eltűnt előle, örökségül ott maradt a megtört emberek nagy passzivitása és a mély melankólia, amely attól fogva hű társa volt Kemény Zsigmondnak az életen át. Kemény Zsigmond szenvedéseit szenvedti Camoens, a nagy portugál költő és úgy szenved, hogy Szász Károly, a püspök nem tartotta tanácsosnak az »Élet és ábránd« megjelenését, mert attól félt, hogy a közönségre nyomasztóan fog hatni a szenvedés sötét rajza.”⁵

De talán helyesebb, ha magához a grófnőhöz fordulunk az ügyben, igaz, a Wass Ottiliától fennmaradt feljegyzések már egy érett asszony emlékei, de még így is jól sejtetik a szerelmet, amely Kemény báró és a fiatal Wass grófnő között lobbanhatott:

„Hogy minő benyomások adhattak irányt [Kemény Zsigmond] egyéniségének és fantáziájának – azt én megmondani nem tudom. A kolozsvári társaság akkor, mint most is – elég felületes volt. [...] Az anyám háza, a Wesselényi ház voltak azok a helyek, ahol kivételképen irodalomról, politikáról, a művelődés újabb mozzanatairól és több effélékről lehetett beszélni. Kemény kaszinóba nem járt, azért gondolom hogy inkább abban a körben találta jól magát, ahol az eszméi jutottak érvényre, azokat vitatták meg és érdekléssel követték eredeti eszmejárását. Én mint növendék leány csak a mellékszobából hallgattam. A házitanítónk, ki neki barátja és munkatársa volt – Krizbay Miklós volt a neve – sokat beszélt neki rólam: »ha csak a nevedet mondom ki előtte, már olyan lesz, mint a láng« ... és több effélékkel tüzelte bele szegény Keményt a keletkező kis regénybe.

A Horváth Mihályék házában, hol a leányokkal nagy barátságban voltunk – voltak találkozásaink – és én tovább rajongtam egész addig, míg anyámnak egy levélben ki nem nyilatkoztatta, hogy engem halálba szeret és feleségül akar venni.

Anyám, ki minderről semmit sem tudott, nagyon meg volt lepelve, K[emény]nek komolyan értésére adta, hogy abból – már csak a nagy korkülönbség miatt is – nem lehet semmi. Anyám szigorú vizsgálat alá vett, hogy hol és mikor keletkezett ez a dolog és ezzel véget vetett a köztünk való regénynek. K[emény] nem sokára ezek után elhagyta Erdélyt és én... rajongásaimat más irányba tereltem.”⁶

A „kis regény” Kemény Zsigmondot igen megviselte, s a csalódás emlékét egész életében őrizte, Wass Ottiliába pedig mindvégig szerelmes maradt, nemcsak szerintem, hanem Papp Ferenc szerint is, aki még találkozhatott Wass Ottilia grófnővel Kolozsvárott, s könyvében e kapcsolatot igen részletesen, közvetlenül az *Élet és ábránd* elemzése előtt feldolgozta.

Ehhez talán még annyit érdemes hozzáfűzni, amit Beksics Gusztáv ír le (1883-ban megjelent könyvében), hogy a beteg Kemény Zsigmondot Danielik püspök

egyszer meglátogatta, talán az 1850-es években, Kemény szivart akart hozatni, de csengetésére a cseléd nem válaszolt, erre a püspök jó tanácsként azt javasolta, hogy nősüljön meg, mire Kemény az ágya mellett lévő szekrény fiókjából egy verseskötetet vett ki, s a régi kötésű könyvből megszáradt virágokat mutatott a püspöknek.

„Íme. – szólt hosszú méla csönd után a költő a paphoz: – Ez az egész, ami számomra a szerelemből megmaradt.”

Sem a báró, sem a grófnő nem házasodott meg soha.

Igaz, a grófnőnek lett később egy másik szerelme is, Rosti Pál, aki izgalmas amerikai utazását 1861-ben írta meg, s adta ki *Uti emlékek Amerikából* címmel, de ez nem tartozik szorosan történetünkhöz.

Kemény Zsigmond és Wass Ottília kapcsolatát is csak azért idéztem meg ilyen részletesen, mert szerintem nem egyszerűen inspirálta az *Élet és ábrándot*, hanem Kemény Zsigmond valószínűleg azért is írta, hogy a grófnőt elkápráztassa vele, de mire a regény végére ért, addigra kettejük kapcsolata is reménytelenül megvalósíthatatlanná vált, s a portugál költő Camões sorsának megidézése szomorú önbeteljesítő jóslattá lett.

4

■ Mi van az *Élet és ábránd*ban, amely olyan érdekessé teszi? Az embert ez a kis könyv vagy magával ragadja, vagy eltaszítja. Története nem túl szövevényes, inkább romantikus. Az elején, mikor még a költő Luis (Camões) és szerelme (Catherina de Athaide) a tengerparton sétálnak az öbölben, a naplementét Kemény Zsigmond így írja le:

„Ágykárptként gördül le az éj egy percben és szürkület nélkül. Hűvös égalj gyermekei, ti nem képzelitek e jelenetet; mint a kórágyan a beteg, lassan szunnyad el a nap, itt Curtiusként omlik alá. [*Marcus Curtius, hogy Rómát megmentse, magát a mélybe vetette, erre utal az író. Megj. WST*] Ott keletről vontatva hág föl az alkony, míg nyugaton a fény fokonként szakad le. A kétes világítás titeket kedélyre hangol; lezsibbad a szenvedély, a kijózanult ész visszatekint a múltra s hűlt vérrel rekeszti be számadását. Itt semmi lépcsőzet, melyen a gondolat megállapodjék; itt az ingerektől megcsapva, egyet dobban a szív, s míg második dobbanásra készülne, sötét mezű gyóntatóként megjelen az éj, hogy nála valljuk be azon titkokat, melyeket a tarka színű világ előtt talán keblünkbe rejtettünk volna.”

És ez csak egy napnyugta leírása, de aki valaha is próbált már tengeren, óceánon, déli vidékeken napnyugtát leírni vagy lefotózni, az tudhatja, hogy minden leírás és minden kép giccsbe hajlik a valóság fenséges szépsége előtt. Mégis Kemény leírása nekem nagyon is tetsző, találó, holott aligha járt Kemény Zsigmond valaha is Portugáliában.

Majd a költő bejelenti szerelmének nagy tervét, az utazást, s kéri Catharinát, hogy várjon rá. Kemény ezután egy közjátékot ír meg a korról, amiben bemutatja a hős portugál nép egykori dicső kedvét és bátorságát, ami már rég tovatűnt, s merő nyereszkedéssé és tunyasággá tompult. Megismerjük Don Pedro Giront, aki a költővel arról vitatkozik, hogy milyen életet is szabadna és kellene élni, az olvasó számára pedig kezd egyre világosabbá válni, hogy milyen is ez a Don Pedro Giron valójában. Sok részletet kihagyva az ötödik fejezetben Camões hangján veszel a szerző, később elképesztő épületleírásokat olvashatunk Lisszabonról, mint ha Kemény maga is jól ismerné a várost:

„A Rocio-piac fölött a karneliták temploma emelkedik; most rom, beszélyünk korában Lisszabon egyik fő ékessége. [...] Következőleg mi betekinteni sem fogunk az áhitat és a tömjénfüst kábító ívei közé, hanem az előcsarnok kockakövein megállunk [...] Pillantsatok kelet felé egy keskeny utcára; ez a Figueira-vásárpiachoz vezet. Ott élénk mozgás uralkodik, mert Brazília érc- s gyémántbányái a kalandor

és hódító népnek pillanatokig megszerezhetnék azon gyors pénzforgalmat, melyet rendszerint ipar teremt, s csak ipar állandósít. Fordítsátok szeméiteket a Rocio-piac éjszaki oldalára; ott az erkölcsi világ aranyolvasztó intézete, az inkvizíció-palota épült föl. [...]”⁸

Hosszasan részletezhetném a gyönyörű és különös leírásokat e regényből, elég az hozzá, hogy 1554-ben játszódik első fele, s 1574-ben a második. A húsz év alatt a főhős megjárja Indiát, de ez mindössze csak egy pillanat a regényben. Luis hazatér, ám Lisszabon partjai előtt hajója elsüllyed, s döntenie kell, hogy a kincseket vagy költeményét menti. A döntés nem kérdés. Megismerjük Fernandót is, levelet olvashatunk hőseinktől, mint minden romantikus regényben, de Catharina már nem lehet Luisé, a költő kifejti, hogy az inkvizíció hatalmas kőtemplomai mérő színlelés, míg az igazi templom a nyelv, a szavak temploma, a költészet.

A regény közepén az elbeszélő költői kérdése visszhangzik hosszan: „Szerette-e a még alig tizenöt éves Catharina Camōest?”⁹

Talán emiatt a kérdés miatt nem jelent meg soha ez a könyv. Ma meg aztán pláne igen vegyes érzelmekkel fogadná a közönség egy harmincéves író szerelmét egy tizenöt esztendő lány irányában, még akkor is, ha ez valóban nagy szerelem volt. Könnyebb ítélkezni, mint együttérezni, s biztosak lehetünk, hogy ennek semmi köze semmilyen mai szexuális elhajláshoz s ahhoz kapcsolódó vélt vagy valós eszmékhez és téveszmékhez és rágalomhadjáratokhoz. Kemény Zsigmond, a legnagyobb magyar prózaírók egyike szerelmes volt harmincévesen egy tizenöt éves lányba, szerelme egy ideig nem is volt viszonzatlan, ám beteljesületlen szerelmének e regényben állított emléket. Ha úgy tetszik, egy korai, tapintatos és elegáns, romantikus *Lolita* ez a regény.

A regény története hosszas belső monológ után drámai fordulatot vesz, a király elesik a sivatagban, és Portugáliát elfoglalja II. Fülöp, Spanyolország királya, Camōes nyomorogva meghal, de Catharina és Fernando egy szerény szobrot emelnek sírjára. A költő igazi emlékműve viszont a műve.

Rozsnyai Jenő így értekezik e műről:

„Mi késztet egy 19. századi magyar írókat arra, hogy több száz évet átugorva Lisszabonról írjon? A mai olvasónak még távolabbiak a szereplők, nem is élő emberek, hanem »ködképek a kedély határán« ahogy Kemény egy másik regénycíme mondja.

Ha valahol, itt elmondható, mennyire fontos a stílus! Aki kézbe veszi és olvasni kezdi, rádöbben, mennyire megváltozott a szókincs, a kifejezőképesség. Ráadásul Kemény már akkoriban sem volt korszerű. Nehézkésen mocorgó körmondatai, már az ő korában sem szerencsés szóhasználata magyarázza, miért nem lehetett soha népszerű. Az íróársak lehet, hogy tisztelték mesterségbeli tudásáért, de olvasni nem nagyon olvasták.

Miért rossz ez? Azért, mert elsikkad a regény értéke. Amíg az olvasó az ómódi szavakon töpreng, a mára helyenként egyenesen érthetetlen szöveget bogozza, elsikkad maga a mű! Pedig kár érte.

Hatalmas tárgyismeret, az életrajz részletes tudása adhatta csak meg az íróknak a regény vázát. Utána lehet számolni. Cintra annyi kilométer távolságra van Lisszabontól, ahogy Kemény leírja, maga a város útikönyv részletének is elmenne.”¹⁰

Csak hát az *Élet és ábránd* nem útikönyv, hanem vallomás. Ami Rozsnyainak nyűg, ómódi szavak, nehézkésen mocorgó körmondatok, az nekem maga a gyönyör, igazi kincseshányaja a magyar nyelvnek, erről beszéltem esszém elején. Kemény Zsigmond szerintem nem regényt és nem is történelmi tanulmányt írt, hanem valahol a kettő közötti esszéregényt leginkább, melyet pusztán a portugál költészet felől közelítve nem lehet kiismerni, érdemes tudni hozzá élettörténetét is.

Nem azt mondom, hogy ez a magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotása, hiszen romjaiban maradt csupán fenn, a szerző életében részlet jelent belőle csak

meg, s ő maga is felejtésre ítélte, de mégis történik benne egy olyan horizontváltás, amely a későbbi Keménynél már csak ködös emlék, egész életen át tályogos sebként hordozott ifjúkori csalódás.

Nem beszélve arról, hogy Kemény Zsigmond *Élet és ábránd* regénye mennyire fontos híd lehetne Portugália felé, éppen úgy, mint Bródy Sándor *Rembrandt* regénye Hollandia felé, de hát egyiket sem ismeri senki, pedig egyedülálló mindkettő. Míg az *Élet és ábránd*ban a 19. századi kezdő regény-történetíró pillanthatjuk meg, addig a *Rembrandt*ban az élettől búcsúzó 20. századi idős alkotót. Valahol, túl téren és időn, a kettő között zajlik a magyar próza aranykora, olyan nevekkal, mint Jókai, Gárdonyi, Krúdy, s ebből emelkedik majd ki Márai is. Mindezt most éppen csak érzékeltetni kívánom, s tudom biztosan, hogy kissé el is nagyolom, holott sokkal többet érdemelne, de időközben megérkezünk utazásunk célpontjához, Pusztakamarásra.

5

■ Ahogy beérünk Pusztakamarásra, már messziről észrevevesszük a domb tetején álló romos kastély tornyát, kocsinkkal arra hajtunk. A Sütő-emlékház az egyik főutcán van, nem messze tőle a templomkertben egy magányos fehér márványoszlopon Kemény Zsigmond szomorú mellszobra. Ahogy felérünk a dombtetőre, igen zord idő fogad.

A kastély egykori macskaköves bevezető útjából egy szelet még megvan, a valaha volt kastélykert gyönyörű kertjéből néhány évszázados fa még itt-ott magasba tör, a kastély körül lovak legelésznek. A főbejárat előtt a hosszú faszor megvan, a faszor egyik végén egy hatalmas fenyő alatt óriási, kerek kőasztal, melyen maga Kemény Zsigmond is könyökölhetett, s bámulhatta bomlott elméjének függőnye mögül a mezőségi tájat. A faszor másik végén a szebb napokat megélt kastély tornáca, két fő oszlopa az üres szürke eget tartja, az oszlopok mellett elvadult rózsabokrok meredeznek. Kemény Zsigmond rózsái.

A kastély falai még állnak, de teteje teljesen beomlott, a kastély szobáit sűrű bozót nőtte be, de lassan átverekedem magam rajta, s megtapintom az itt-ott előtűnő fal festését. Ahogy körbejárok, eszembe jut egy interjú, melyben Sütő András így emlékszik vissza:

„1949 márciusában szülőfalumból is elhurcolták a földbirtokosokat. Köztük báró Kemény Bélát és feleségét, báró Kemény Gézátt és családját. Ez utóbbi kertjében nyugszik a regényíró, az 1875 decemberében elhunyt szellemóriás: Kemény Zsigmond. Míg otthonuk volt: emléket gonddal ápolták a leszármazottak, de miután Kolozsvár pincéi és alagsorai elnyelték őket, és kastély, kúria, park és szántó, gyümölcsös közprédává lett, kiderült, hogy »forradalmi cselekvés« ürügyén sírgyalázókat is futni hagy a törvény. Kemény Zsigmond sírkövét ledöntötték, márványoszlopát valaki ellopta, végleg eltüntette. Ekkor, mint bárki más, én is sza-

badon bolyonghattam a feldúlt sírkertekben, a tarvágás folytán megsemmisült arborétum, fenyves, gesztenyés tönkmaradványai között. A rontás hosszadalmas volt, a romlás mai napig tart. Döbbenetes emlékem: a máglya, amely Kemény Zsigmond munkáinak első kiadásait, halála után Budapestről hazamentett kéziratait, leveleit, a 48-as szabadságharc becses dokumentumait elemésztette. Román katonatisztek rakatták azt a máglyát, hogy Kemény Béla több ezer kötetes könyvtárának írmagja se maradjon.

– Menjünk, fiam, állítsuk talpra Kemény Zsigmond sírkőtalpatát – szólt apám az ötvenes évek elején.

Mentünk, mások is mellénk szegődtek, presbiterek, megrendült magyarok, helyére állítottuk a ledöntött követ, aztán minden lehetséges módon közhírré tettem a jogos »népharagnak« hazudott gyalázatot. Feldúlt sírjáról szólva próbáltam visszaperelni szellemi örökségének becsületét is – olyan körökben persze, ahol azt kétségbe vonták. Az irodalompolitika hatalmi fészkeiben, ahol megvető legyintés, gunyoros mosoly fogadta berzenkedéseimet. »Igazságot az arisztokratának? A megalkuvónak?« Cenzorok hallottak valamit arról harangozni, hogy Kemény Zsigmond Kossuthal szembekerült a békepártiságban, a forradalom megítélésében. »Lobogónk Petőfi elvtárs! Le az arisztokráciával!«

Tapasztalhattam tehát, hogy Kemény Zsigmond örökségét nem a közöny tartja jégveremben, hanem inkább a butaság, az osztálygyűlölet, az ún. pártos irodalompolitika.”¹¹

A kastély most még rosszabb állapotban van, mint valaha, talán már csak Kemény szelleme tartja egyben, semmi más. Míg barátom remek képeket készített, én polariod kamerámmal próbáltam inkább az elmúlás hangulatát megragadni, a zord időt, amely így elemésztja a 19. századi magyar irodalom kiemelkedő alakjának emlékét. Sütő az idézett interjúban tisztázta a Kemény-családot a méltatlan vádak alól, bebizonyítja, hogy semmi közük nem volt a sármási zsidók lemészárlásohoz a vész-korszakban, kiknek tömegsírja Pusztakamarás közelében van.

„A szellemi élet bal-partjának baloldalán heves ellenzői támadtak »nyüszítéseinnek«, a »méltóságos úr« feltámasztásának. Ehhez még budapesti író is akadt, írván ott az egyik napilapban: »Kemény Zsigmond? Olvashatatlan, élvezhetetlen ódonosság.« Szellemileg gyengén táplált kultúrpolitikai körökben még olyan aggodalom is elhangzott, hogy Kemény Zsigmond »ügyének« súlyos ártalmára le-

het egy másik Kemény báró: a pusz-takamarási Béla, akit 49-ben már elhurcoltak volt Kolozsvárra kényszerlakhelyre, ahonnan el is költözött már örök lakhelyére. Mi volt a vád? Hogy 1944 őszén – a környék magyar földesurival együtt – maga is – »részesese volt« a sármási zsidó közösség – 126 személy – legyilkolásának. Mindhiába hajtogattam, hogy Kemény Béla ki sem mozdult otthonából akkoriban; hiába fogadkoztam: szülőfalum összes lakói tanúsíthatják ezt. Válaszként a romániai zsidóüldözések nemzetközi hírű krónikását idézték: Matatias Carpnak

1945-ben kiadott brosúráját, a sármási tömeggyilkosság tanúvallomásainak és más dokumentumainak kis gyűjteményét. Carp sajnós nem ellenőriz(het)te a kolozsvári népbíróságához begyűjtött iratok hitelességét. Az viszont föltűnhetett volna vizsgálódásai közben, hogy a főbűnös csendőrtiszt mellé vajon miért sorolják oda cinkos bandaként a környék összes magyar arisztokratáit, földbirtokosait. Annyit tudnia kellett volna sajátos erdélyi viszonyainkról, hogy a zsidóirtás vizsgálóbírói, nyomozói, tanúi nem csupán a gyilkosokat akarják fölfedni, hanem jó néhány magyar földbirtokot is igyekeznek megkaparintani. A kollektív bűnösség, a fasiszta nemzet vérvádja akkor már elnyomta volt a tárgyilagos ítékezés követelményét. Hosszadalmas történet ez. Ami beszélgetésünkhöz tartozik: a sorsunkba költözött abszurdítás. »Mindenki bűnös, aki él – legyen az akár halott is immár közel száz esztendeje!«¹²

A kastélyból kilépve Kemény Zsigmond rózsáiból metszek párat, otthoni kertemben ültetem majd el őket. A faszor mentén végigsétálva a kerek kőasztalhoz érünk, az erdélyi emlékirókról, Sütőről, Keményről beszélgetünk barátommal. Elmesélem neki, hogy az *Élet és ábránd*ban olvastam először a „ritőd” szót, s azóta tudom, hogy a „ritőd” nemcsak az, ahová remeték bújtak, hanem ahol az ember lelke lakik. Körbenézek Pusztakamarás felett, s azon gondolkozom megint, hogy mi magyarok mennyire gazdagok vagyunk, hogy engedjük pusztulni ezt a helyet. Lehetne itt alkotóház, amelyben akár történelmünk és irodalmunk oly fontos emlékeit dolgozhatnák fel íróink, mint Kemény Zsigmond és Sütő András életét és művét, az erdélyi zsidóság sorsát, hiszen mindezek tapinthatóan jelen vannak itt. Mindezekért én semmi mást nem tehettem, mint hogy megírtam ezt az esszét, s elkészítettem néhány fotómat.

Indulás előtt a rózsákat szorítom fagyott kezemben, s mikor még egyszer visszapillantok, meglátom az aranymadarat. Íme, az aranymadár, amiről sok-sok éve egy fiatal költő egy könyvtár magányában először ezt olvasta egy elveszett és elfelejtett regényben:

„Kik hosszabban mulattak Keleten, ismerik az aranymadarat. Míg a többi madarak, ha alkonyul, fűszert léleklő bokrok közé szállnak s ellepik a gránátfák és narancsligetek lombjait: az aranymadár sebesen repked fölöttünk, nyugtalanul várva későbbi órákra, s midőn a hold kinyitná tündér arcát és ezüstével beszövé a láthatárt, összecsapja szárnyát s nyílként felrohan, s ha alig kísérelhetik szemeink, lassan kezd evezni a könnyű, a magas légben mert már elszenderült. Ilyen a költő; szenvedélye az eszmény és nem a gyönyör, álomlaka az ég.”¹³

A zord idők ellenére ez csekélyke reménnyel tölti meg szívem.

(Az esszét a szerző saját készítésű polaroid fotóival illusztráltuk. A sorozat címe: *Kemény Zsigmond elveszett kastélya és kertje. Pusztakamarás, 2019.*)

■ JEGYZETEK

1. Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Kriterion, Buk., 1971. 16.
2. Szász Károly: *Kemény Zsigmond emlékezete*. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam 12. (1876–1877) Irodalmi munkálatok. 216.
3. Papp Ferencz: *Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái*. Kisfaludy Társaság – Franklin, Bp., 1914. 48.
4. Uo. 5.
5. *Kemény Zsigmond báró. Világ* 1923. február 2. 3. szerző nélkül.
6. *Napló, Lapok a múltból és jelenből*. Pest. Emich Gusztáv tulajdona. – Ez az irodalmi naptár megvan a Wass Ottília hagyatékában s belőle hiányzanak a február 6, 7, 8, 9, 10. napjaira szóló levelek. A kiszakítás a feljegyzés előtt történetelt, mert a feljegyzés szövege nem követi a napok sorrendjét, hanem a február 10, 6, 7, 8, 9. napok lapjain halad. – Egyébként e lapok némelyike ketté van tépve. A Naplót Wass Ottiliának „baráti emlékéül 1870. Jan. 11-én Pesten Rosti Pál ajándékozta. Forrás: Dr. Kántor Lajos: *Czegei Gróf Wass Ottília az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jötevője*. Felolvasás az Erdélyi Múzeum Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának 1937. december 7-én tartott ülésén. Erdélyi Tudományos Füzetek 96. <https://mek.oszk.hu/07500/07503/07503.pdf>
7. Kemény Zsigmond: *Élet és ábránd. Báró Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái*. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Papp Ferencz. Franklin, Bp., 1914. 201.

8. Uo. 221.

9. Uo. 254.

10. Rozsnyai Jenő: *Élet és ábránd. A portugálok emlékezete*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 1994/26. 95.

11. *Igyekeztem fehéren, tisztán hordani az anyanyelv köntösét. Beszélgetés Sütő Andrással*. Az Erdélyi Erzsébet – Nobel Iván által készített beszélgetés először a *Tiszatáj* 1999. decemberi számában jelent meg, s közölte *A Hét* 1999. december 16-i száma is.

12. Uo.

13. Kemény Zsigmond: *Élet és ábránd*. i.m. 233.

